

کتابخانه عمومی خاوری خدابخش

سید غلام نبی احمد*

در اواخر قرن نوزدهم میلادی در هند سلسله شکوهمند و پررونق مغول رو به زوال و سقوط گرایید و تقریباً تمام مناطق هند تحت تسلط رژیم استعماری انگلیسی درآمد. پس از شکست نهضت آزادی در سال ۱۸۵۷م علاوه بر مؤسسات و اداره‌های سیاسی گوناگون، حوزه‌های علمی و فرهنگی چون کتابخانه‌های غنی و گرانبهای شاهان مسلمان هند مورد تهاجم استعمارگران قرار گرفت که خسارات آن جبران ناپذیر بود. زبان فارسی که قرن‌ها به عنوان زبان رسمی و ارتباطی این سرزمین بود و هزاران کتاب نفیس و آثار گرانقدر به این زبان تحریر شده بود، استعمارگران زبان و فرهنگ تازه یعنی انگلیسی را جایگزین آن نمودند. در آن ایام علاقه‌مندان به زبان فارسی که در حفظ و نگهداری آثار زبان فارسی می‌کوشیدند زیاد بودند و در این مقاله به معرفی یک تن از ایشان پرداخته می‌شود. خدابخش خان، به عنوان یکی از قهرمانان و رهبران و پرچمداران مسلمان در صحنه علم و ادب ظاهر گردید، وی با نگاهبانی از فرهنگ و

*- استادیار مهمان، گروه فارسی دانشگاه جواهرلعل نهر، دهلی‌نو.

۱- قیام علیه انگلیسی‌ها.

تمدن شایان توجه مسلمانان و پاسبانی و پاسداری از زبان و ادب شیرین و انسان دوستانه فارسی سهم به سزایی را در حفظ آن به عهده گرفت و تمام زندگی خود را جهت جستجو و یافتن نسخه‌های خطی فارسی و عربی صرف کرد و در این راه زحمات بسیاری متحمل شد. خدمات صادقانه و کارنامه گرانمایه وی در سیمای کتابخانه تجلی یافت. بسیاری از نسخه‌های خطی و چاپی فارسی و اسناد تاریخی و فرهنگی را در این کتابخانه نگهداری می‌کرد که در نوع خود نادر و کمیاب می‌باشد. در این مقاله قبل از پرداختن به خصوصیات و خدمات کتابخانه به معرفی شخصیت مؤسس کتابخانه پرداخته می‌شود.

خدابخش خان، (بوعلی خان)^۱ ۲ اوت ۱۸۴۲ م. در روستای اوکی، نزدیک شهرستان چپرآ، بخش سارن (ایالت بهار) تولد یافت^۲ و در ۳ اوت ۱۹۰۹ م. فوت کرد. خدابخش خان اگرچه همانند پدر خود از حقوق‌دانان بوده که در دادگاه مشغول به کار بود اما به عنوان یکی از دانشمندان و دانشوران و ادیبان بزرگ هند بشمار می‌آمد و در زمینه زبان و ادبیات فارسی آثار گوناگون به جای گذاشت که دارای اهمیت و ارزشی بسیار می‌باشد.

این مؤسسه سابقه طولانی دارد؛ پدر خدابخش محمد بخش در سال ۱۸۴۸ م. کتابخانه‌ای شخصی به نام «محمدیه»^۳ در شهر خود (بخش سارن، بهار) تأسیس کرده بود. وقتی که محمد بخش در سال ۱۸۵۳ م همراه خانواده در شهر پتنا ساکن شد.

۱- حبیب الرحمن چغانی: "خدابخش اورینتل لائبریری"، مجله افکار ملی (اردو)، شماره خصوصی «بهار نمبر» ۲۰۰۰ م.

2- Jadunath Sarkar: "Khuda Bakhsh, the Indian Bodly", *Modern Review*, Sept. 1908.

۳- عطاءالله پالوی: "خدابخش خان"، مولوی خدابخش خان - حیات اور کارنامی (کتاب اردو)، ۲۰۰۱ م، ص ۱۲۶.

این کتابخانه هم به پتنا انتقال داده شد.^۱ شغل اصلی پدر خدابخش وکالت دادگاه بوده و مردی دانشور و ادیب و دوستدار فارسی هم بود. وی در سال ۱۸۷۶ م. فوت کرد.^۲ در آن ایام کتابخانه «محمدیه» دارای هزار و چهار صد نسخه خطی فارسی و عربی بود. محمد بخش در بستر مرگ به پسر ارشد خود خدابخش اظهار داشت که «کتابخانه محمدیه» را به روی عموم مردم باز گذرانید.^۳ خدابخش برای آنکه به آرزو و آرمانگرایی پدرش صورت حقیقت بدهد، جهت گسترش و توسعه کتابخانه گام‌های اساسی برداشت. وی گرچه در زندگانی نشیب و فراز، بسیاری دید و تلخ و شیرین زیادی چشید، اما هیچ وقت وصیت پدر را فراموش نکرد و از وظیفه خود دست نکشید و تلاش وی در مورد کتابخانه به جایی رسید که در سال ۱۸۹۱ م. به طور رسمی کتابخانه را با نام «کتابخانه عمومی خاوری خدابخش» با چهار هزار عنوان کتاب - به طریق وقف‌نامه - برای استفاده عموم افتتاح کرد^۴ و در سال ۱۹۶۹ م. تحت نظارت حکومت مرکزی هند درآمد.^۵

شهرت خدابخش خان در سراسر هند از حیث دارابودن نسخه خطی و تلاش برای یافتن بیشتر آن به حدی رسید که همیشه کتابفروشان نخست به او مراجعه می‌کردند زیرا خدابخش خان علاوه بر قیمت‌گذاری مناسب، پرداخت هزینه مسافرت فروشنده را نیز بر عهده می‌گرفت.^۶

۱- عطاءالله پالوی: «خدابخش خان»، مولوی خدابخش خان - حیات اور کارنامی (کتاب اردو)، ۲۰۰۱ م، ص ۱۲۶.

2- Salahuddin Khuda Bakhsh: *My father – his Life and Reminiscences*, p.39.

3- Ibid, p.39.

4- Ibid, p.42.

۵- حبیب‌الرحمن چغانی: «خدابخش اوریتل لائبریری»، مجله افکار ملی (اردو)، شماره خصوصی «بهار نمبر» ۲۰۰۰ م؛ نیز رک: مولوی خدابخش خان - حیات اور کارنامی، ص ۴۶۷.

6- Jadunath Sarkar: "Khuda Bakhsh, the Indian Bodly", *Modern Review*, Sept. 1908.

در واقع او مردی نیک دل، عاشقی بی‌همتا و دوستی بی‌نظیر در زمینه کتاب خطی بود. تا جایی که نه فقط در کشور خود بلکه در کشورهای خاورمیانه و آسیای غربی نیز مستخدمی عرب داشت به نام محمد مکی با حقوق ماهانه ۵۰ روپیه هندی که بطور مرتب و جدی قریب به ۱۸ سال از سوریه، عربستان، مصر، ایران و غیره نسخه‌های خطی نادر برای خدابخش گردآوری کرد.^۱

در مورد گردآوری کتابها اتفاقات و جریانات جالبی هم رخ داده است. از جمله اینکه، یکی از نسخه‌های خطی نادر این کتابخانه را جلدساز (ترمیم‌کننده) به سرقت برد و به یکی از تاجران در لاهور فروخت، آن تاجر نیز بدون اطلاع از اینکه کتاب متعلق به خدابخش است کتاب را به خود خدابخش فروخت.^۲ بدین ترتیب این نسخه دوباره وارد کتابخانه خدابخش شد.

جی.بی. ایلپوت^۳ قاضی دادگاه شهرستان پتنا، یکی از علاقه‌مندان به کتابهای خطی بود. یک بار به منظور مطالعه نسخه نادر قصاید کمال‌الدین اصفهانی را از پدر خدابخش (محمد بخش) امانت گرفت اما بعداً از پس دادن کتاب خودداری کرد و در عوض آن مبلغ خاصی پیشنهاد کرد ولی محمد بخش این پول را نپذیرفت. زمانی که ایلپوت بازنشسته و عازم کشور خود انگلستان شد به کارمندانش دستور داد تا نسخه‌های با ارزش را در یک صندوق گذاشته به انگلستان بفرستند و کتابهای بی‌ارزشی را در صندوق دیگری نهاده و در هند بفروش رسانند. اما به لطف خدا صندوقها جا به جا شد و صندوق بی‌ارزش به انگلستان فرستاده شد و صندوق با ارزش در هند ماند و

1- Salahuddin Khuda Bakhsh: *My father – his Life and Reminiscences*, p.40.

2- Ibid, p.40.

3- J.B. Elliot.

به فروش رسانده شد. در نتیجه توفیق نهانی نصیب خدابخش گردید که علاوه بر نسخه قصاید کمال‌الدین اصفهانی، مجالس خمسه هم با امضای شاهجهان به تملک او درآمد.¹ هنگامی که خدابخش در حیدرآباد قاضی دادگاه بود، روزی از دادگاه برمی‌گشت نظر وی به کتابی کهنه در دکان کهنه فروش جلب شد. وی قیمتش را پرسید، دکاندار که شخص زرنگی بود، گفت اگر کسی دیگر این کتاب کهنه را بخرد من سه روپیه می‌گیرم اما چون جنابعالی خواهان هستید به طور یقین چیز با ارزش و مهمی است، پس به بیست روپیه می‌فروشم. خدابخش فوراً قیمت را پرداخت و کتاب را گرفت.² بعداً همین کتاب را نظام حیدرآباد چهار صد روپیه پیشکش نمود، اما خدابخش حاضر به فروش آن نشد. این نسخه تذکره عربی بود.

در این کتابخانه بیشتر کتابهای نادر و نایاب نگهداری می‌شود که این آثار در اصل به منظور استفاده سلاطین و امیران و درباریان نوشته شده که زینت بخش کتابخانه‌های ایشان بوده است. کتابها دارای عبارت و امضا و مهر آنان می‌باشد که از نظر تاریخ اهمیّت و ارزش بسیار دارد.

نیز بهترین نمونه‌های خط نسخ و نستعلیق و مظاهر هنر نقاشی مکتب ایرانی و هندی است. به نظر می‌رسد که خطاطان و خوشنویسان نامور و نامدار جهان چون جلال‌الدین یاقوت مستعصمی، میر علی تبریزی، میر عماد حسینی قزوینی، عبدالرشید دیلمی، سید علی خان جواهر رقم و ملا محمد حسین کشمیری در جوف این آثار استعداد خوشنویسی فوق‌العاده خود را نمایش داده‌اند.

ویژگی مهم دیگر این کتابخانه آن است که در برخی از این کتابها امضا عالمان معروف اهل سنت چون علامه ذهبی، حافظ مزی، علامه ابن سبکی، حافظ ابن حجر،

1- Salahuddin Khuda Bakhsh: *My father – his Life and Reminiscences*, p.40.

2- Jadunath Sarkar: "Khuda Bakhsh, the Indian Bodly", *Modern Review*, Sept. 1908.

علامه سیوطی، حافظ سخاوی، ابن فهد هاشمی، جمال‌الدین محدث، عبدالحق محدث دهلوی و علامه شوکانی و غیره وجود دارد. همین طور امضا برخی از عالمان مشهور اهل تشیع مانند ملا باقر داماد، بهاء‌الدین عاملی، ملا باقر مجلسی، صدرالدین شیرازی که بر اهمیت و سودمندی کتابها دلالت می‌کند.

تعداد بیست و دو هزار نسخه آثار خطی وجود دارد که در موضوعات قرآن و حدیث، تفسیر، فقه، علم کلام، رجال، صرف و نحو، معانی و بیان، فلسفه، نجوم، ریاضی، طب یونانی، تذکره، تصوف و عرفان، تاریخ قرن میانه هند، تاریخ شرق آسیا، جنوب آسیا و تاریخ غرب آسیا، دواوین و ادبیات نثر و نظم می‌باشد. در این کتابخانه بیش از دویست هزار کتاب چاپی، سی و هفت هزار جراید و مجلات و هشت هزار سکه متعلق به زمانهای تعلق، اکبر، شاهجهان و شاه عالم هم موجود هست. برای پی‌بردن به اهمیت کتابخانه به چند کتاب به طور نمونه اشاره می‌شود:

۱- تاریخ خاندان تیموریه: مؤلف ناشناخته، خط: نستعلیق، تعداد صفحات: ۶۷۶.

یکی از ارزشمندترین و گرانبهارترین نسخه‌ها می‌باشد که بهترین نمونه و شاهکار فن و هنر نقاشی و خطاطی در آن بکار رفته است. در این کتاب اوضاع و احوال از تیمور، بابر، همایون تا سنه بیست و دومین تاجگذاری پادشاه اکبر آمده است. این کتاب به فرمان اکبر نوشته شده و نسخه‌ای دیگر در هیچ جای جهان تاکنون یافت نشده است. این نسخه دارای ۱۳۲ تصویر زیبا و جالب و دلفریب است که پنجاه و یک نقاش آنها را به تصویر کشیده‌اند. و در گوشه و زیر هر تصویر اسم نقاش آمده است. همه تصاویر نشانگر و بیانگر وقایع و جریانات خاصی می‌باشند.

۲- پادشاه‌نامه (تاریخ): در دو جلد. جلد اول - از محمد امین بن ابوالحسن قزوینی. جلد دوم - از عمل صالح کنبوه، خط: نستعلیق، صفحات: ۵۴۶.

- حاوی تاریخ کامل شاهجهان پادشاه که دارای تصاویری زیباست و عالی‌ترین نمونه تصویرگری است. وقتی که جورج پنجم و ملکه بریتانیا در سال ۱۹۱۱ م. از دربار دهلی بازدید کردند، این نسخه را هر دو نفر امضا کرده‌اند.
- ۳- *شهنشاه‌نامه* (تاریخ): از حسینی، خط: نستعلیق، تعداد صفحات: ۱۰۹۰.
- این نسخه نیز در جهان منحصر به فرد است و در اواخر قرن شانزدهم میلادی برای سلطان محمد سوم در قسطنطنیه نوشته شده است و تاریخ منظوم سلطان محمد سوم فاتح قسطنطنیه می‌باشد. روش تصویرگری این نسخه با نسخه‌های ایرانی و هندی تفاوت دارد که نفوذ ترکی در آن مشهود است. قبلاً این نسخه در کتابخانه سلطنتی شاهجهان نگهداری می‌شد. اگرچه دارای امضاء و مهر بسیاری از شاهزادگان مغول است اما بین این امضاها، امضای دختر ارجمند شاهجهان، جهان آرا بیگم از اهمیت بیشتری برخوردار است.
- ۴- *اقبال‌نامه جهانگیری* (تاریخ): از: معتمد خان، محمد شریف (ف ۱۰۴۹ هـ/ ۱۶۳۹ م.)، خط: نستعلیق، سال کتابت: ۱۰۴۵ هـ/ ۱۶۳۵ م.، تعداد صفحات: ۳۴۰، این کتاب راجع به تاریخ عهد جهانگیر است.
- ۵- *جهانگیرنامه* (تاریخ): از: جهانگیر پادشاه (م: ۱۰۳۷ هـ/ ۱۶۲۷ م.)، خط: نستعلیق، کاتب: عرب شیرازی، محمد مؤمن، سال کتابت: ۱۰۲۰ هـ/ ۱۶۱۱ م.، تعداد صفحات: ۱۲۰. دارای تحریر شاهزاده محمد سلطان پسر شاهنشاه اورنگ‌زیب عالمگیر و مهر محمد قطب شاه (گولکنده، دکن، هند) و غیره می‌باشد.
- ۶- *تحفه سامی*: از سام میرزا صفوی، ابونصر (م: ۹۸۴ هـ/ ۱۵۷۶ م.)، سال کتابت: ۹۶۸ هـ/ ۱۵۶۱ م.، تعداد صفحات: ۳۹۰.
- این نسخه شانزده سال قبل از وفات مؤلف نوشته شده است.
- ۷- *ید بیضا* (تذکره): از آزاد بلگرامی، غلام علی (م: ۱۲۰۰ هـ/ ۱۷۸۶ م.)، سال کتابت و نام کاتب درج نیست. مؤلف از برگ ۱۶۰ تا ۲۲۲ را به خط خود نگاشته است.

- ۸- سفینه الاولیا (تذکره عرفا): از محمد داراشکوه (م: ۱۰۶۹ هـ. ۱۶۵۸ م.)، خط: نسخ، تعداد صفحات: ۴۱۴.
- ۹- سفینه خوشگو (تذکره): از خوشگو، بندر ابن داس (م: ۱۱۷۰ هـ. ۱۷۵۶ م.)، خط: نستعلیق، تعداد صفحات: ۲۱۶.
- این نسخه را تذکره‌نویس معروف هند آزاد بلگرامی در سال ۱۱۸۲ هجری استکتاب نمود، نیز امضا وی ثبت است.
- ۱۰- صحف ابراهیم (تذکره شعرا): از خلیل، علی ابراهیم خان (م: ۱۲۰۸ هـ. ۱۷۹۳ م.)، خط: نستعلیق، تعداد صفحات: ۳۲۸. تاریخ کتابت و نام کاتب درج نیست. نسخه دیگری فقط در آلمان موجود است.
- ۱۱- گل رعنا (تذکره): از شفیق اورنگ‌آبادی، لجهمی نراین (م: ۱۲۲۳ هـ. ۱۸۰۸ م.)، خط: تعلیق هندی، سال کتابت: پنجم جمادی‌الآخر ۱۲۰۴ فصلی/۱۷۹۷ م. ۱۱۸۲ هـ.، تعداد صفحات: ۵۷۲، در زندگی مؤلف صورت خطاطی گرفت.
- ۱۲- مآثر رحیمی (تذکره): از: عبدالباقی نهاوندی، (م: ۱۰۴۲ هـ. ۱۶۳۳ م.)، سال کتابت: ۱۰۲۵ هـ.، خط: نستعلیق، تعداد صفحات ۵۱۶.
- تذکره شاعران، حکما، اطبا، علما، فضلا، خطاطان و سرداران نظامی همزمان امیر عبدالرحیم خانخانان می‌باشد که در زمان حیات مؤلف نوشته شده است.
- ۱۳- شاهنامه فردوسی: از فردوسی طوسی، ابوالقاسم (م: ۴۱۱ هـ. ۱۰۲۰ م.)، کاتب: مرشدالکاتب الشیرازی، سال کتابت: ۱۷ رمضان ۹۴۲ هـ.، خط: نستعلیق، تعداد صفحات: ۱۲۲۴.
- نسخه را یکی از امرای ایرانی علی مردان خان که فرماندار کابل و کشمیر بوده به شاهجهان پادشاه اهدا نموده و نه تنها خیلی زیبا و خوشخط می‌باشد بلکه یکی از عالی‌ترین نمونه‌های نقاشی ایرانی است.

۱۴- دیوان حافظ شیرازی: از حافظ شیرازی، خواجه شمس‌الدین (م: ۷۹۱ هـ / ۱۳۸۹ م)، سال کتابت و نام کاتب درج نیست، تعداد صفحات: ۴۰۲.

دارای تحریر پادشاه همایون و جهانگیر و دستخط و مهر سلاطین و امیران دیگر دولت مغول می‌باشد و در آخر کتاب نیز امضا سلطان حسین بایقرا که از سلسله صفوی ایران بوده، وجود دارد. از این نسخه پادشاهان مغول چون همایون، جهانگیر فال گرفته‌اند و نتیجه‌اش را در حاشیه نوشته‌اند.

۱۵- دیوان امیر خسرو: از امیر خسرو دهلوی (م ۷۲۵ هـ / ۱۳۲۵ م)، تاریخ کتابت ۲۵ رمضان ۹۷۸ هـ کاتب: محمد حسین بن سلطان علی غیاث‌الدین، تعداد صفحات: ۶۴۶.

این نسخه حاوی غزلیات است اما در آخر قطعات و رباعیات هم به چشم می‌خورد. این نسخه در تملک سکینه بانو بیگم دختر پادشاه همایون و خواهر علایی اکبر پادشاه بوده است. علاوه بر این مهر درباریان و امیران مغول نیز در آن ثبت است.

۱۶- دیوان میرزا کامران: از: میرزا کامران (م: ۹۶۴ هـ)، کاتب: خواجه محمد بن اسحاق شهابی هروی، خط: نستعلیق، تعداد صفحات: ۶۸.

این نسخه در زمان مصنف صورت خطاطی گرفت و قدیمترین نسخه در جهان می‌باشد. میرزا کامران پسر پادشاه بابر و برادر همایون بود که به زبانهای فارسی و ترکی شعر می‌گفت، در این دیوان غزل، قطعه، رباعی و مثنوی در زبانهای ترکی و فارسی به نظر می‌رسد. این نسخه دستخطهای جهانگیر و شاهجهان را داراست و ملکه نور جهان و دیگر امیران دربار امضا کرده‌اند و نیز مهرشان ثبت است.

۱۷- دیوان کمال خجندی: از: خجندی، کمال‌الدین (م: ۸۰۳ هـ / ۱۴۰۰ م)، خط: نستعلیق، سال کتابت: ۸۸۶ هـ، تعداد صفحات: ۶۲۰.

نسخه‌ای است خیلی زیبا که دارای غزلیات می‌باشد.

۱۸- خلاصه انیس الطالبین (تصوف): از جامی، نورالدین عبدالرحمن (م: ۸۹۸ هـ. / ۱۴۹۳ م)، گردآورنده متن: صلاح بن مبارک البخاری، سال کتابت: ۸۵۶ هـ. / ۱۴۵۲ م). این تنها نسخه انیس الطالبین می باشد که جامی اختصار نموده به خط خود نوشته است.

۱۹- دیوان حسن دهلوی: از: حسن دهلوی، شیخ نجم الدین سجزی (م: ۷۳۷ هـ. / ۱۳۳۶ م)، کاتب: محمد حسین کشمیری، سال کتابت: ۱۰۱۰ هـ. / ۱۶۰۱ م، تعداد صفحات: ۶۰۰. نسخه بسیار زیبا و خوشخط می باشد که برای کتابخانه شیخ فرید بخاری اکبر شاهی نوشته شده است.

۲۰- سلسله الذهب (دفتر اول): از جامی، نورالدین عبدالرحمن (م: ۸۹۸ هـ. / ۱۴۹۳ م). به خط مؤلف است، تعداد صفحات: ۴۹۲، در این نسخه جامی تاریخ تولد فرزند خود را ابراز نموده است.

لازم به ذکر است فهرست توضیحی نسخه های خطی فارسی و عربی در ۳۶ جلد منتشر شده است و تماماً در رایانه (Internet) موجود است، محققان و علاقه مندان می توانند با آدرس (www.kblibrary.nic.in) مجموعه را ملاحظه نمایند.

ویژگی های خاص کتابخانه سبب شده که از زمان تأسیس تاکنون توجه مشاهیر، سیاستمداران، عالمان، ادیبان و شاعران و دانشمندان و دانشوران نامدار را به سوی خود جلب نماید که در ذیل به چند تن از ایشان اشاره می شود: علامه شبلی نعمانی در سال ۱۸۹۰ م، انتونی میکدانل در سال ۱۸۹۳ م، لارد ایلکن در سال ۱۸۹۵ م، حکیم اجمل خان در سال ۱۹۰۱ م، افتخار عالم هروی در سال ۱۹۰۲ م، عبدالسلام ندوی در سال ۱۹۰۲ م، لارد کرزن (وایسرای) در سال ۱۹۰۳ م، مهاراجا دربنگه در سال ۱۹۰۳ م، لارد متو (وایسرای) در سال ۱۹۰۶ م، نواب ظفر علی خان در سال ۱۹۰۷ م، سید سلیمان ندوی در سال ۱۹۰۹ م، مولانا ثناء الله امرتسری در سال ۱۹۰۹ م، حکیم عبدالحی در سال ۱۹۱۲ م، لارد هاردنگ در سال ۱۹۱۳ م، لارد ریدنگ (وایسرای) در

سال ۱۹۲۲م، مهاتما گاندی در سال ۱۹۲۵م، جون سایمن در سال ۱۹۲۸م، لارد اروون (وایسرای) در سال ۱۹۲۸م، مولانا حبیب الرحمن خان شیروانی در سال ۱۹۳۸م، پدر زبان اردو عبدالحق در سال ۱۹۴۰م، دکتر عابد حسین در سال ۱۹۴۰م، جگدیش چندرابوس (برنده جایزه نوبل) در سال ۱۹۴۴م، سی.وی. رمَن در سال ۱۹۴۴م، لارد ماونت بیتن در سال ۱۹۴۸م، سید مسعود حسین رضوی ادیب در سال ۱۹۵۰م، نواب رامپور رضا علی خان در سال ۱۹۵۲م، اولین نخست وزیر هند جواهر لعل نهرو در سال ۱۹۵۳م، دکتر ذاکر حسین در سال ۱۹۵۷م، جی.سی. بوس، راجه محمودآباد، عبدالمجد دریابادی و آ.پی.جی. ابوالکلام رئیس جمهور هند در سال ۲۰۰۳م.^۱

مدیران و کتابداران کتابخانه از ابتدا تاکنون که در حفظ و نگهداری کتابخانه تلاش کرده‌اند به شرح ذیل می‌باشند:

مسؤلان و کتابداران

۱- خدابخش خان	۲ اوت ۱۸۹۱ م.	تا	۳ اوت ۱۹۰۸ م.
۲- شهاب‌الدین خدابخش	۳۰ اوت ۱۹۰۸ م.	تا	۲ سپتامبر ۱۹۰۸ م.
۳- محی‌الدین خدابخش	۲۸ سپتامبر ۱۹۰۸ م.	تا	۲۹ اوت ۱۹۱۰ م.
۴- صلاح‌الدین خدابخش	۳۰ اوت ۱۹۱۰ م.	تا	۳ اکتبر ۱۹۱۰ م.
۵- ابوالحسن خان	یکم نوامبر ۱۹۱۰ م.	تا	۲۵ ژانویه ۱۹۱۷ م.
۶- شهاب‌الدین خدابخش	۴ فوریه ۱۹۱۷	تا	۵ اکتبر ۱۹۱۸ م.
۷- ولی‌الدین خدابخش	یکم ژانویه ۱۹۱۹ م.	تا	۹ اوت ۱۹۴۰ م.
۸- قاسم خان	۱۹۴۱ م.	تا	۱۹۵۰ م.

1- Visitors Book (دفتر مراجع کنندگان).

مدیران

- ۱- نوابزاده سیّد محمّد مهدی ۱۹۵۱ م. تا ۱۹۵۳ م.
- ۲- عبدالصمد خان ۱۹۵۳ م. تا ۱۹۵۷ م.
- ۳- سیّد احسن شیر ۱۹۵۷ م. تا ۱۹۶۲ م.
- ۴- پرفسور سیّد حسن ۱۹۶۲ م. تا ۱۹۶۳ م.
- ۵- پرفسور سیّد شاه عطاءالرحمن عطااکاوی ۱۹۶۴ م. تا ۱۹۶۹ م.
- ۶- دکتر علی حیدر نیر ۱۹۶۹ م. تا ۱۹۷۰ م.

کتابداران

- ۱- قاسم حسن خان ۱۹۵۱ م. تا ۱۹۶۳ م.
- ۲- رحمت آرا بیگم ۱۹۶۳ م. تا ۱۹۶۴ م.

رؤسا

- ۱- سیّد اقبال حسین ۱۹۶۵ م. تا ۱۹۶۷ م.
- ۲- پرفسور کلیمالدین احمد ۱۹۷۰ م. تا ۱۹۷۲ م.
- ۳- دکتر عابد رضا بیدار ۲ سپتامبر ۱۹۷۲ م. تا آوریل ۱۹۹۶ م.
- ۴- حبیب الرحمن چغانی آوریل ۱۹۹۶ م. تا ۳۱ ژانویه ۲۰۰۱ م.
- ۵- دکتر محمّد ضیاءالدین انصاری یکم فوریه ۲۰۰۱ تا کنون.

به طور کلی می‌توان گفت که این کتابخانه در ابتدا به منظور استفاده تنها مردم شهر پتنا تأسیس شد، اما به مرور ایام و با تلاش مدیران، آوازه شهرت آن از مرزهای منطقه‌ای فراتر رفت و امروز، نه تنها یک میراث گرانبها و مایه افتخار مسلمانان هند است بلکه در سراسر جهان به طور عموم و در شبه قاره بطور خاص گنجینه‌ای شناخته شده می‌باشد که ضمن حفظ این میراث فرهنگی و ادبی، منابع پژوهشی تحقیقی مفیدی را در اختیار محققان قرار می‌دهد.

منابع و مآخذ

پالوی، عطاء اللہ: ”خدابخش خان“، مولوی خدابخش خان - حیات اور کارنامی (اردو)، ۲۰۰۱ م.

چغانی، حبیب الرحمن، ”خدابخش خان اوریتل پبلک لائبریری“، شماره خصوصی «بهار نمبر» مجلہ مریخ (اردو)، ۲۰۰۰ م.

حیدرآبای، سید بادشاہ حسن: ”پتنا لائبریری“، مجلہ ادبی دنیا (اردو)، فوریه ۱۹۳۱ م.
خان بہادر خدابخش: ”سخنرانی خدابخش جهت تاسیس کتابخانہ در ۱۸۹۰ م.“، روزنامہ الپنج (اردو)، ۷ اکتبر ۱۸۹۰ م.

عبدالمتقدر: مرآة العلوم (فہرست نسخ خطی فارسی)، ۱۹۴۲ م.
گیلانی، حاجی معین الدین ندوی: ”خدابخش خان بہادر“، مجلہ ندیم (اردو)، گیا، اوت و سپتامبر ۱۹۳۵ م.

ندوی، سید نجیب اشرف: ”کتبخانہ خدابخش کی چند نادر کتابیں“، مجلہ معارف (اردو)، اعظم گرہ، مارس ۱۹۲۳ م.

نعمانی، علامہ شبلی: ”مولوی خدابخش خان عظیم آبادی کا کتبخانہ“، مجلہ دبدبہ سکندری (اردو)، رامپور، ۱۸۹۱ م.

Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Khuda Bakhsh Oriental Public Library, Patna, ed. 2nd 1993, Vol. I.

Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Khuda Bakhsh Oriental Public Library, Patna, ed. 2nd 1988, Vol. II.

Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Khuda Bakhsh Oriental Public Library, Patna, ed. 2nd 1977, Vol. III.

Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Khuda Bakhsh Oriental Public Library, Patna, ed. 2nd 1993, Vol. VI.

Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Khuda Bakhsh Oriental Public Library, Patna, ed. 2nd 1977, Vol. VII.

*Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Khuda
Bakhsh Oriental Public Library, Patna, ed. 2nd 1993, Vol. VIII.*

*Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Khuda
Bakhsh Oriental Public Library, Patna, ed. 2nd 1977,
Vol. XXXI.*

*Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Khuda
Bakhsh Oriental Public Library, Patna, ed. 2nd 1980,
Vol. XXXII.*

Jadunath Sarkar: “Khuda Bakhsh, the Indian Bodly”, *Modern Review*,
September 1908.

Salahuddin Khuda Bakhsh: *My father – his Life and Reminiscences.*

Scott o’cnnor, V.C.: *An Estern Library, An Introduction to the Khuda
Bakhsh Oriental Public Library.*

* * *